

HET VENUS-APPARAT

ANTICONCEPTIE & GEBOORTENREGELING

DOOR ANN VAN NIEUWENHUYSE

Geboortenregeling en anticonceptie zijn begrippen die slechts vanaf de jaren vijftig van deze eeuw in onze Westerse samenleving fundamentele veranderingen hebben teweeg gebracht in de opvattingen over seksualiteit. In het bijzonder omdat seksualiteit vanaf dan niet uitsluitend meer in dienst van de voortplanting werd gesteld.

Dit betekent niet dat voorheen geen middelen bestonden om conceptie te voorkomen. Medische documenten uit het oude Egypte vermelden mest, honing en carbonaatzout als ingrediënten van een contraceptief middel.

Anticonceptie is dus geen 'modern' begrip, maar kent slechts sinds relatief korte tijd een algemene verspreiding.

Eén van de oorzaken daarvan is het standpunt dat de Kerk zeer lang innam met betrekking tot geboortenregeling en anticonceptie.

DE KATHOLIEKE KERK & ANTICONCEPTIE

Aanvankelijk was het gebruik van contraceptiva niet echt verboden door de kerkelijke overheid. In het Nieuwe Testament wordt met geen enkel woord gerept over het afkeuren van seksualiteit en contraceptie.

Nadien worden wel standpunten ingenomen tegenover huwelijk en seksualiteit.

Omstreeks 610 noemt kerkleraar Isidorus van Sevilla het huwelijk alleen 'in wezen' goed, maar vanwege de 'omstandigheden' waarmee het gepaard gaat is het 'slecht'. De houding van de Kerk was toen zeker niet gericht op het bevorderen van het aantal geboorten. Seksuele onthouding en celibaat werden gewaardeerd.

Wat betekende dat eigenlijk bijna de gehele bevolking in zonde leefde.

De standpunten werden later genuanceerd. Naarmate het aantal 'in zonde levende' gelovigen toenam, was het verwekken van kinderen eigenlijk de enige religieuze voorwaarde voor het huwelijk, en was elk seksueel contact zonder deze bedoeling een zonde.

Het Concilie van Lateranen (1215) en het Concilie van Trente (1563), legden de nadruk op het huwelijk als een sacrament (dus onverbreekbaar) met de bedoeling kinderen te verwekken. Binnen het huwelijk was seks veroorloofd maar enkel en alleen om kinderen te verwekken. Dat seks enkel procreatief mocht zijn, impliceert dat voorbehoedmiddelen ten stelligste waren verboden.

'Als iemand anticonceptie bedrijft uit angst, meer kinderen in de wereld te zetten, dan hij te eten kan geven, moet men hem moed inspreken, zodat hij meer vertrouwen scheidt in de voorzienigheid, die er heus wel voor zal zorgen dat niemand van honger omkomt...'

2. — Dwaalingen betreffende de weldaden van het Huwelijk A. — BISKENNIG VAN DEN KINDERZEGEN.

Maar laten Wij nu, Heilighdardige Brieder, één voor één de misbraken gheen behandelende als: sijn bezonder de respectievelijke goede eigenschappen van het huwelijk. Zij Tweede dwaaling: tegen den (1) Om eerste woord over h et kind, dat (2) sijn een zaire last van het huwelijk duiven noemen en dat men naar hun raad met alle zorg ut het huwelijk niet weghouden, niet door eerbare onthouding die ook in het huwelijk van weerszijden goedvinden der echtgenooten (geoorloofd is) (3) (4) kar door het verkerd stellen van de natuurlijke daad. Deze misdadige ongezondheid sijntho samlingen want schandelijke voorwendsels.

Zondige kinderbeperking onder van kinderen en zonder de lasten slechts aan de lasten willen voldoen. Anderen zeggen, dat zij niet in onthouding kunnen leven, maar om persoonlijke bezwaren, om de moeder of om moeilijkheden in de huishouding, ook geen kinderen kunnen toelaten.

Maar geen eerste reden ook niet de natuurrijtste, kan met de natuur en de zedelijkheid in overeenstemming brengen, wat in zich zelf tegennatuurlijk is. Daar nu de huwelijksdaad uiterzaad gericht is op de voortbrenging van het kind, handelen dus zij, die bij het stellen ervan deze niet opzet van haar natuurlijke kracht bezwoenen, tegennatuurlijk en bedriegen zij iets, dat schandelijk en in zich onedelijk is.

Daaron is het niet te verwonderen, dat M^o de H. Schrift getuigt, hoe de Goddelijke Majesteit dit verloklijk misdrijf een diepen haat toedraagt en het sama met den dood heeft gestraft, zooals de H. Augustinus in herinnering brengt: « Ongeoorloofd immers on schandelijk leeft men samen ófs met zijn wetlige vrouw, als men het ontvangen van kinderen vermijdt. Dat deed Onan, de zoon van Jufus en daarom goddelijk hem Gind ».

Paus Pius XI's Wereldbrief *Casti Connubii* en het Belgisch episcopaat (Vastenbrief 1931) over het Christelijk Huwelijk.
(verzameling MIAT, Gent)

Deze instructie uit 1909 van de Belgische bisschoppen geeft heel goed weer dat de Kerk onder geen enkele voorwaarde preservatieven kon en wou toestaan.

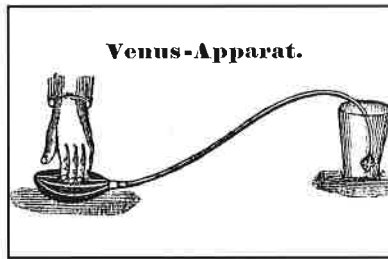
De maatschappelijk evolutie dwong er uiteindelijk de kerkelijke overheden toe om toleranter tegenover anticonceptie te staan. Het duurde echter tot na de tweede wereldoorlog vooraleer de Kerk één vorm van geboortenregeling toestond. Paus Pius XII sprak zich in 1951, als eerste kerkvader, uit over de methode Ogino-Knaus of periodieke onthouding (reeds bekend van in de jaren dertig).

Periodieke onthouding was vanaf dan toegestaan maar enkel met 'ernstige' redenen, zoals de toestand van de gezondheid van de echtgenote.

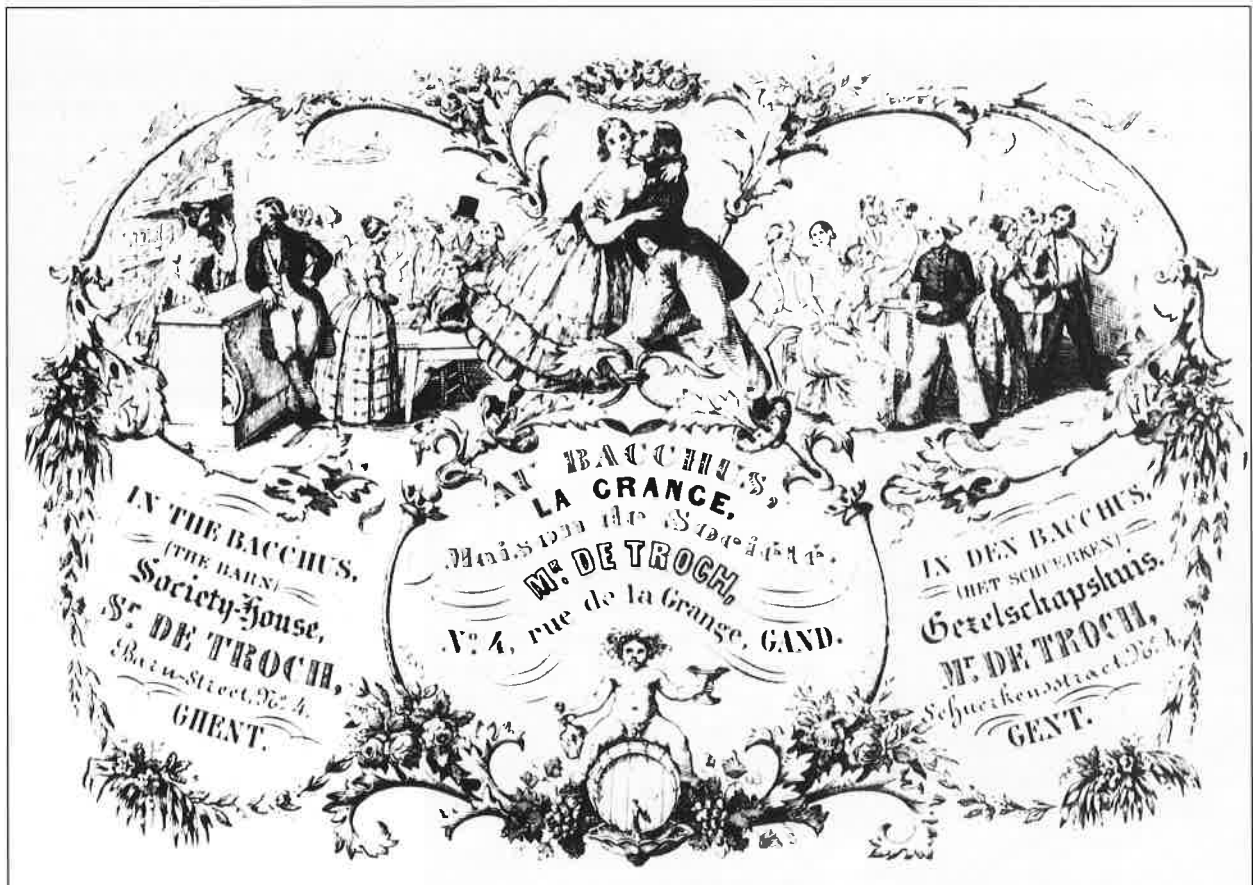
Het Tweede Vaticaans Concilie in 1965 erkende dat de bepaling van de gezinsgrootte het eigen recht en plicht is van de echtgenoten. Maar alle methoden die de geslachtsgemeenschap 'veilig' of niet procreatief maakten (condoom, coïtus interruptus), werden ten stelligste verboden.

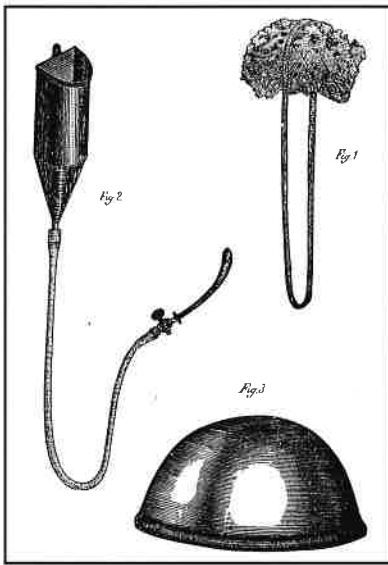
De Encyclicle *Humanae Vitae* van paus Paulus VI (1968) veroordeelt zonder onderscheid alle kunstmatige middelen tot geboortenregeling als onredelijk en aanvaardt alleen de algehele en periodieke onthouding.

In een herderlijk schrijven van 10 augustus 1968 stelde het Belgisch episcopaat vast dat de encyclicle wel tot een algehele gehoorzaamheid verplicht, maar dat het persoonlijk geweten beslissend blijft. En ook nu nog blijft het Vaticaan vasthouden aan de idee dat voortplanting en seksualiteit niet kunnen en mogen worden losgekoppeld van elkaar.

Midden-negentiende eeuwse adreskaartjes van Gentse 'Maisons de Société' (bordelen) waar klanten dikwijls voor het eerst kennis maakten met de toenmalige 'voorbehoedsmiddelen'.
(verzameling Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen, Gent)

SOCIAAL-DEMOGRAFISCHE ASPECTEN EN MALTHUS

In de 19de eeuw kwam een debat op gang aangaande de bevolkingstoename en de impact ervan op de levensstandaard. Aanleiding daartoe was de idee dat de welvaart of de armoede in relatie stond met de groei en omvang van de bevolking. Gedurende de 19de eeuw werd het natuurlijk evenwicht tussen sterfte en geboorte verbroken. De kindersterfte daalde en mensen bereikten een hogere leeftijd.

De vaststelling, via volkstellingen, dat de bevolking sterk toenam, werd op verschillende wijzen benaderd. Enerzijds dacht men dat economische groei moest nagestreefd worden om het grote aantal armen te kunnen voeden, anderzijds dacht men de bevolking te moeten beperken.

Thomas Robert Malthus (1766-1834), Brits econoom, publiceerde in 1798 zijn *'Essay on the Principles of Population as it Affects the Future Improvement of Society'*. Hij verdedigde daarin, wat later de 'wet van Malthus' zal worden. Deze 'wet' kwam erop neer, dat bevolkingen de neiging hebben sneller in getal toe te nemen dan de middelen van bestaan.

De bestaansmiddelen vermeerderden zich volgens een gewone rekenkundige reeks, terwijl de bevolking volgens een meetkundige reeks toeneemt en zich dus telkens zou verdubbelen.

Malthus weet de matige groei van de bevolking in de 18de eeuw aan een hoog sterftecijfer, veroorzaakt door een hoge kindersterfte, hongersnood, epidemieën en oorlog. Oorzaken die in de 19de eeuw waren weggevallen.

Om de bevolkingstoename in te dijken stelde Malthus in de tweede druk van zijn *'Essay'* voor het aantal kinderen per gezin te beperken. Dit diende te gebeuren door huwelijken op latere leeftijd en door onthouding wanneer de gehuwden geen kinderen meer wensten of zoals hij het noemde *'moral restraint'*.

Uit een opmerking in zijn editie van de *'Essay'* in 1817 blijkt dat Malthus weet had van andere methoden van geboortenbeperking. Hij maakte immers een toespeeling op deze 'onzedelijke en onnatuurlijke' middelen. Maar hij hield het toch nog bij *'moral restraint'*.

Hij vond zeker geen steun bij de Katholieke Kerk met zijn theorieën. Zijn adviezen druisten in tegen het principe 'Gaaf en vermenigvuldigt u'. Alhoewel ook zijn stelling over de rekenkundige reeksen niet bleek te kloppen, leidden zijn uitspraken in de eerste helft van de 19de eeuw er toch toe dat de bevolkingstoename door sommigen als een reëel probleem werd gezien. Malthus had dus gelijk, maar het probleem van overbevolking was volgens de meesten niet dringend.

Zoals in 1821 de Nederlanders R. Scherenbergen en H.W. Tydeman stelden: *'De redenering van de Heer Malthus en zijne navolgers kan, in het afgetrokken beschouwd, niet wel worden tegengesproken; en dus kan men de mogelijkheid niet ontkennen, dat er niet misschien, na verloop van eeuwen, een tijd zoude kunnen geboren worden, waarin onze aardbol overbevolkt zoude zijn'*. Het probleem was niet actueel volgens hen en bovendien wilden ze die bevolkingssklassen die al zoveel lasten te dragen hadden, niet beroven van de 'genoegens van het huwelijk.'

In plaats van seksuele onthouding, waardoor Malthus het probleem van de menselijke voortplanting wilde oplossen, heeft het Neo-Malthusianisme preservatieven of anti-

conceptionele middelen gepropageerd, omdat bleek dat seksuele onthouding of *'moral restraint'* niet de gewenste resultaten gaf.

Niet alleen de Katholieke Kerk verzette zich tegen deze theorie. De arbeidersbewegingen zagen meer heil in het verbeteren van de levensomstandigheden van de arbeidersklasse, dan het gebruik van anticonceptiva te propageren. De emancipatie van deze klasse was de noodzakelijke voorwaarde voor de vooruitgang van de samenleving. Alhoewel de theorieën van Malthus en zijn volgelingen enkel door een heel beperkt deel van de bevolking waren gekend, en de impact ervan dus niet zo heel groot moet zijn geweest, hebben zij er desondanks toe bijgedragen dat anticonceptie meer bekend en bespreekbaar werd.

M I D D E L E N

Rond 1870 begon het geboortecijfer, eerst in Frankrijk, te dalen. Een daling die al op het einde van de 18de eeuw was begonnen en zich goed doorzette vanaf 1820. Ook in andere landen bleek tegen het einde van de 19de eeuw het geboortecijfer te dalen, zij het minder snel dan in Frankrijk.

Verschillende verklaringen voor deze daling werden aangevoerd. Eén ervan was dat het kon niet anders dan dat in langzaam toenemende mate anticonceptie werd toegepast. De dalende bevolkingsstatistieken moesten dit bewijzen. Algemeen wordt aangenomen dat tegen het einde van de 19de eeuw meer en meer mensen hun vruchtbaarheid probeerden te controleren. Dit wil niet zeggen dat tijdens het Ancien Régime en zelfs ervoor geen middelen bestonden om de bevruchting tegen te gaan.

Voor Vlaanderen moet het gebruik van anticonceptie echter pas gesitueerd worden rond de eeuwwisseling. Frankrijk, was de absolute voorloper eind 18de, begin 19de eeuw. (Bijna drie kwart eeuw vroeger dan in andere landen).

Demografisch onderzoek toont daarenboven ook nog de grote regionale verschillen aan. Wallonië was vroeger dan Vlaanderen, de stad vroeger

dan het platteland, de hogere klassen bijna een eeuw vroeger dan de doorsnee bevolking in het gebruiken van anticonceptie.

De wil om het aantal kinderen te beperken of toch beter te plannen is er dus altijd wel geweest. Maar hoe deed men het? Welke middelen had men ter beschikking om de vruchtbaarheid te beheersen?

COÏTUS INTERRUPTUS

De traditionele anticonceptiemethode was zonder twijfel de coïtus interruptus, ook wel de zonde van Onan genoemd of 'populair' uitgedrukt 'voor het zingen de kerk uit'. Dat het één van de oudste middeltjes was blijkt uit het Oude Testament, Genesis hoofdstuk 38, vers 8 en volgende: 'Toen zei Juda tegen Onan: Ga naar de vrouw van je broer, sluit met haar een zwagerhuwelijk en zorg dat je een kind verwekt voor je broer. Maar Onan wist dat dit kind niet van hem zou zijn. Daarom liet hij, telkens als hij met de vrouw van zijn broer samen was, het zaad op de grond verloren gaan, om voor zijn broer geen kind te verwekken. Zijn gedrag was slecht in Jahwe's ogen, zodat deze ook hem liet sterven'.

In Vlaanderen moet deze techniek op het einde van de 19de en in begin van de 20ste eeuw door zowat driekwart van de gezinnen zijn gebruikt.

PERIODIEKE ONTHOUDING

Om aan periodieke onthouding te kunnen doen, was inzicht in de vruchtbaarheidscyclus vereist. Over die periodieke vruchtbaarheid van de vrouw, deden zich geruime tijd geruchten de ronde. Aanvankelijk dacht men dat de vrouw het meeste kans op bevruchting had rond de menstruatieperiode. Pas in de jaren dertig werd echt wetenschappelijk inzicht verkregen in de cyclus en raakte de periodieke onthouding als de methode 'Ogino-Knaus' bekend. De Japanner Ogino (1924) en de Oostenrijker Knaus (1932) ontwikkelden de kalendermethode, waarbij de cyclus werd verdeeld in een onvruchtbare periode, de conceptieperiode en een tweede onvruchtbare termijn. De Nederlander Smulders

ontwikkelde de theorie van de kalendermethode (Ogino-Knaus) verder en schreef er in 1930 een boek over.

De thermometrische methode, een tweede vorm van periodieke onthouding werd ontdekt door Van de Velde. Hij was reeds in 1904 te weten gekomen dat de lichaamstemperatuur van de vrouw in de eerste veertien dagen van de cyclus lager is dan in de tweede helft.

De Katholiek Kerk heeft er lang over gedaan om deze methode van geboortenbeperking of eerdergeboortespreading te aanvaarden.

De methode was immers niet betrouwbaar, maar had wel tot gevolg dat de tijd tussen twee geboorten, kon worden verlengd.

Het was Paus Pius XII die zich op 26 november 1951 uitsprak ten gunste van deze methode.

Echtparen die min of meer nu zelf, met de goedkeuring van God, over de grootte van hun gezin konden beslissen, gingen toch noch vaak bij hun biechtvader om de goedkeuring voor het gebruiken van deze methode ter beperking van de gezinsgrootte te krijgen.

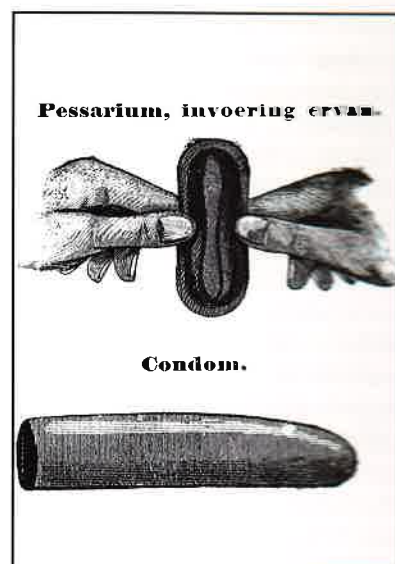
Naast bovengenoemde technieken waren er een aantal technische hulpmiddelen om zwangerschap te voorkomen.

Algemeen wordt aangenomen, dat deze middelen weinig werden gebruikt. Vooreerst waren zo niet zo courant te krijgen en bovendien waren de middelen vrij duur. Dus enkel de rijkere stadsmensen zullen zich dergelijke middelen hebben kunnen aanschaffen.

HET PESSARIUM

Het pessarium werd in 1881 door de gynaecoloog Mensinga ontworpen (vandaar de Amerikaanse benaming 'dutch cap'). Het pessarium is een rubberen bolsegment dat, met behulp van zeep, zo diep mogelijk in de vrouw werd gebracht. Het werd gebruikt om de baarmoedermond af te sluiten. Daar het inbrengen van het pessarium enige handigheid vergde en het bovendien verboden was door de Kerk werd het vermoedelijk weinig gebruikt.

De Neo-Malthusianen hebben het

pessarium nochtans in heel wat publicaties gepropageerd.

SPOELINGEN

Het succes van de bidets in de badkamer wordt grotendeels toegeschreven aan het bekend raken van de techniek van de spoelingen. Na geslachtsgemeenschap werd met een irrigator, vrouwenspuit of Franse spuit lauwater (soms ook gemengd met azijn of aftreksels van planten) in de schede van de vrouw gespoelen. Ook de Neo-Malthusianen prijsden deze methode heel sterk aan. Deze methode bestond eigenlijk al bij de oude Egyptenaren. De punten van de acaciabladeren werden in de vagina van de vrouw gebracht, om zwangerschap te voorkomen. De plant produceert melkzuur, een stof die nu nog wordt gebruikt bij vaginale spoelingen.

SPOONS

Er werden ook watten-tampons of sponsjes, bevestigd aan lintjes, gebruikt. Deze werden in de vrouw aangebracht. Ook dit middel werd door de Neo-Malthusianen gepropageerd.

HET CONDOOM (*)

Een grotschildering van 12000 v Chr. in *Les Combarelles* in de Dordogne toont een man met een condoom. Uit welk materiaal dit condoom werd gemaakt is niet bekend. Men kan enigszins vermoeden, op

basis van recent etnologisch onderzoek, dat ze eventueel uit kalebas of een gelijkaardig materiaal werden gemaakt.

Ook de Grieken en Romeinen kenden, naar men denkt, het condoom al. In elk geval werd bij het begin van deze eeuw, door voorstanders van het middel vaak naar onze antieke voorvaders verwezen. Of was dit enkel om de maatschappelijke vooroordelen tegenover het condoom en algemeen de voorbehoedmiddelen uit de weg te ruimen? Over het condoomgebruik van de Grieken en Romeinen is zeker niet veel bewezen. Enkele toespelingen in antieke teksten, kunnen er eventueel op wijzen dat condooms 'gekend' waren. Specifieke omschrijvingen ontbreken echter, of zijn nog niet ontdekt.

Pas echt vernemen we iets over het condoom naar aanleiding van de grote syfilisepidemies in de 16de eeuw. In 1564 beschreef de Italiaanse dokter Gabriele Fallopio condooms uit linnen gemaakt en gedrenkt in medicijnen om de besmetting van de 'Venusziekte', zoals syfilis vaak werd genoemd, te voorkomen.

Er was toen sprake van twee soorten condooms, de grotere zakjes, gelijkend op het hedendaags condoom, en het kleinere model dat onder de voorhuid moest worden geschoven. Dit linnen condoom werd nooit op grote schaal gebruikt.

Later werd het linnen door schapeblindedarm vervangen en zelfs visblazen zouden ervoor gebruikt zijn. Niet alle deskundigen zijn het erover eens dat effectief de blaas van een vis als condoom zou zijn gebruikt. In 1910 werd in Duitsland wel een patent genomen voor 'een installatie om visblaascondooms op hun plaats te houden'. Wat ook die installatie zou kunnen geweest zijn, in elk geval was mijnheer Schaarschmidt uit Leipzig er de uitvinder van.

Wat zeker is, is dat dergelijke condooms niet in grote getale werden gebruikt. Ze werden immers op maat gemaakt, wat ongetwijfeld niet iedereen aangenaam vond, en ze waren duur.

De uitvinding van het condoom van schapedarm dateert van de 17de eeuw. In het Engelse Dudley Castle werden in 1986 vijf condooms van dierendarm gevonden, daterend van het eerste kwart van de 17de eeuw. De condooms werden in die tijd louter gebruikt als bescherming tegen syfilis en andere ziekten. Naar het schijnt zou ook de beruchte Cassanova condooms hebben gebruikt om zich te beschermen bij zijn talrijke avontuurtjes en om niet overal nakomelingen achter te laten.

Uitbronnen hebben wetenschappers kunnen achterhalen dat twee dames uit London (Perkins en Philips) reeds rond 1750 een handeltje hebben gehad in condooms.

In het begin van de 19de eeuw stonden de Neo-Malthusianen en de feministen met hun houding over het gebruik van condooms recht tegenover de Katholieke Kerk en ook zelfs de arbeidersbewegingen.

Ondertussen werd het rubber, als grondstof voor het condoom ontdekt. Het condoom van rubber was goedkoper dan dat van dierlijk darmvlies, dat bovendien meermaals werd gebruikt en dus zeer zorgvuldig diende te worden gereinigd. In een tijd van groeiend hygiënebesef kwam het rubbercondoom van pas.

De Engelsman Thomas Hancock legde zich ca. 1820 toe op de rubberindustrie. Hij bedacht de 'Pickle', de voorloper van de plasticewalsen, hetgeen zorgde voor een grote variatie in eigenschappen van het rubber. Het plasticeren betekende dat het rubber tussen walsen werd gebracht, waardoor het mogelijk werd andere stoffen bij te voegen.

De Amerikaan Charles Goodyear ontdekte in 1839 dat rubber kon worden ge vulcaniseerd, waardoor de elasticiteit aanzienlijk toenam. De vulcanisatie of het bewerken van rubber met zwavel, zorgde voor een grotere elasticiteit, minder slijtage en sterker rubber.

De eerste rubbercondooms hadden nog een naad en waren nog steeds duur, zodat van het algemeen verspreiden van condooms nog geen sprake was. Bovendien werden nog steeds heftige discussie gevoerd tussen de voor- en tegenstanders van dergelijk anticonceptiemiddel.

DE NEO-MALTHUSIANEN EN DE FEMINISTEN STREDEN VOOR HET GEBRUIK VAN PRESERVATIEVEN.

De burgers, die de zedenverwildering al zagen aankomen, mochten voorbehoedmiddelen door iedereen te verkrijgen zijn, en de Kerk, waren sterk tegen.

Opmerkelijk was de figuur van Annie Besant in die tijd. Deze Engelse feministe publiceerde in 1877 een 'goedkoop' boekje over anticonceptie, waarin ook het condoom werd aangeprezen. Daardoor kregen ook de arbeiders die zich dit boekje ook konden aanschaffen (wat niet het geval was bij de Neo-Malthusiaanse geschriften), meer informatie over voorbehoedmiddelen. Het boekje werd ook in Nederland uitgegeven. De Nederlander S. Van Houten (bekend voor zijn Kinderwet van 1874, ter reglementering van kinderarbeid) schreef er een voorwoord voor.

Rond de eeuwwisseling werd het mogelijk condooms te produceren zonder lengtenaad, door glazen vormen in vloeibaar rubber te dompelen. In de jaren dertig werd de latexmethode ontwikkeld. Tot dan toe had men van het latex of sap van de rubberboom eerst rubber gemaakt om pas daarna condooms te kunnen vervaardigen. Nu kon men rechtstreeks uit latex condooms maken, wat diverse bewerkingen uitspaarde. Dit procédé was ook gemakkelijker te automatiseren. De glazen vormen werden in vloeibaar latex gedompeld in een drooginstallatie gebracht, totdat ze de gewenste capaciteiten bezaten. Door de toenemende automatisering in de productie kon ook de prijs omlaag worden gehaald, zodat dit ook geen beletsel kon zijn om de minder begoeden te voorzien van condooms.

eleidelijk aan is ook de weerstand tegen het gebruik van condooms en andere anticonceptiemiddelen afgenomen, zeker toen de waarde van het condoom als bescherming tegen infecties, bekend raakte. Maar openlijk werd er nog niet over gesproken. Eigenlijk is het pas sinds de jaren zeventig dat anticonceptie algemeen wordt aanvaard en toegepast.

B I B L I O G R A F I E

- Boone M., Gaus H., Scholliers P., Vandenbroeke C., *Culturele Geschiedenis van Vlaanderen deel 10. Dagelijks leven. Sociaal-culturele omstandigheden vroeger en nu.*, Uitgeverij Baart, Deurne, 1982
- Van Stuyvenberg, *5000 jaar dagelijks leven, de negentiende eeuw.*, Uitgeverij Amsterdam Bock B.V., 1976
- De Vries L., *Ha dokter Ho dokter. Knotsgekke geneeskunde uit grootvaders tijd.*, Unieboek B.V., 1976, 1980
- Van Lieshout J., *Het kan wel op al is het lekker. Het dagelijks leven van kleine man tot Jan Modaal zichtbaar gemaakt in 50 jaar reclame.*, Unieboek B.V., Bussum, 1980
- Vincent G., Prost A., *Geschiedenis van het persoonlijk leven. De twintigste eeuw : de verovering van de persoonlijke ruimte.* Uitgeversmaatschappij Agon B.V., Amsterdam 1989, 1990
- Corbin A., Guerrand R.H., Perrot M., *Geschiedenis van het persoonlijk le-*
- ven. De negentiende eeuw : materiële cultuur en de wereld van het individu.* Uitgeversmaatschappij Agon B.V., Amsterdam 1989, 1993
- Perrot M., *De Franse Revolutie en de opkomst van de bourgeoisie.*, 1989, 1993
- Grauls M., *Uitvinders van het dagelijks leven, Deel 2.* Coda, Antwerpen, 1993
- Schweitzer P. e.a., *Can we afford the doctor ?*, 1985
- Parisot J., *Niet kapot te krijgen. Een humoristische en informatieve cultuurgeschiedenis van het condoom.*, A.W. Bruna Uitgevers B.V., Utrecht, 1990
- Blockmans W. e.a., *De wording van Europa, borg voor geest en lichaam.*, Hilversum 1993
- Vandenbroeke C., *Vrijen & trouwen van de middeleeuwen tot heden.* Elsevier Brussel-Amsterdam, 1986
- Ipac, *Condoms, het debat.* extra editie, 1994
- Lyons A.S., Petrucelli R.J., *Geschiedenis van de geneeskunde.* N.V. Scriptoria, Antwerpen. 1981
- Trimmer E.J., *The Visual Dictionary of sex.*, 1977
- Kerklaan M., *Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen. 300 brieven over het roomse huwelijksleven.* Ambo, 1987
- Nater J.P., *Vigelerende vrouwen, gediensige meiden. Seksualiteit in Nederland in de negentiende eeuw.* Rotterdam, 1986
- Röling H.Q., *De tragedie van het geslachtsleven. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond.*, Vangennep, Amsterdam, 1987
- Deschner K., *Das Kreuz mit der Kirche, eine sexualgeschichte des christentums.*, 1974
- Van Ussel J.M.W., *Geschiedenis van het seksuele probleem.* Meppel, 1968
- Altink S., *Huizen van illusies. Borden en prostitutie van middeleeuwen tot heden.* Utrecht, 1983